

12. ՏԵԻԻ ՎԱՆԻՆ ՈՒ ԿՈՒՍՍՆԱՅ ԱՆԱՊԱՏԸ

Արքայազամ Կրետացին իր այցելութեան ատեն Տեւի կամ Դիվա գիւղի մէջ կը տեսնէ վանք մը, որ աւերակ էր եւ կուսանաց անապատ մը²⁵, ուր «է. միայն ապաշխարող» կը գտնէ (Պատմագրութիւն, էջ 78. Ալիշան, Սիսական, էջ 330): Ինչպէս վանքին նաեւ կուսաստանի անուններն Արքայազամ անյիշատակ կը թողու: Լաւայեան կը միտի կուսանաց անապատը նաւուշի Ս. Ստեփաննոսի հետ միացնել (Աղբ. Հանդ., 1904, էջ 330), որ այնքան ալ անհաւանական չէ, քանի որ նաւուշայ Ս. Ստեփաննոս Տեւի մօտ է (հմմտ. անդ):

13. ՓԱՌԱԿԱՅ ԶՈՐՈՅ ԿԱՄ Ս. ԳԵՈՐԳԻ, Ս. ՇՄԱՒՕՆԻ ԵՒ Ս. ՅԱԿՈԲ ՎԱՆԻՆԵՐԸ

Բեխրուտի արեւելեան կողմը եւ անկէ հարկե երեք վերստ հեռու բլրակի մը վրայ հիմնուած է Փառակա գիւղը, որուն անունը կապուած է երեք վանքերու:

ա) Մարտիրոս 1653ին ժամագիրք մը կը գրէ՝ «Ի հայրապետութեան աթոռոյս աէր Սառատուր վարդապետի... ի յերկիրն Աղազիւրան (Աղատ Գիրան) ի գեաւդն, որ կոչի Փառակայ ընդ հովանեաւ սրբոյն Գեորգիա, որ կոչի Զորոյ վանք» (Աճառեան, Յուց. հայ. Զեռ. Նոր Բայագէտի, էջ 30):

բ) Փառակայ եկեղեցին է Ս. Շմաւօն, որ նաեւ վանք եղած կը թուի եւ ունի կարեւոր արձանագրութիւն մը, ուր նշանակուած են մերձաւոր վանք-եկեղեցիներու հոգերու սահմանները՝ «Թուին ՌձՅԵ. մենք Փառակու իշխանքս քահանայքս, աէր Գրիգոր, աէր Ստեփան, աէր Պետրոս, մահտեսի Փիլիպպոս որդի Ծատուրի, Մանուկի որդի մահտեսի Աւետիք, մահտեսի Մուրատ, Բենեաթ մահտեսի Մինասի որդի Պալեզ, Արամի որդի Մուրատ, աէր Դանիէլի որդի Թագէոս, Կարապետի որդի Պողոս, Յովհաննէսի որդի Յարութիւն, ԺԲ. անձինքս հասարակութեան խնդրանօք մեր սեպհական հոգերին տասանորդն վախուպեցինք սուրբ եկեղեցեաց կառավարութեան լոյսոյ՝ սուրբ Շմաւօն եկեղեցւոյն, Յակոբ հայրապետին,

²⁵ Թերեւս կուսաններու անապատ մը եղած ըլլայ նաեւ Աղուլիսի Ս. Մինաս մատուռին մօտ, վասն զի խաչքարի մը գրուած է՝ «Սուրբ խաչս քարեխօս լինի առ Աստուած վասն կուս Մարիամին, կուս Նոյեմզարին, որք եմք սպասաւորք սուրբ Մինասին» (Աղբ. Հանդ., 1904, էջ 313):

սուրբ Ստեփաննոսին, Եղիա մարգարէին, սուրբ Նշանին, Հուսեօսիմայ խաչին. հողն է ճանապարհի տակն Ղարուճիղիցն մինչև քարկապն սուրբ Նշանին է, Շիրիշտանի ձորիցն եւ մինչի Թափուճորի գետի էս կողմն էն կողմն սուրբ Շմաւօն եկեղեցւոյն է, Թափուղանի ձորիցն մինչև Աշղպաղից սուրբ Յակոբայ հայրապետին, Ուլու-սու ճուրն աջի կողմի հողն Պատար-պաղիցն մինչի Պոյուտ ու սարն հանդի ձորի շուանն է Եղիա մարգարէին վախուպն է իւր չորս կողմն է, սրբոց պայծառութիւն» (Փափագեան Մ., Հնութիւնք հայրենեաց, Դ., Թ. 296):

գ) Փառակա գիւղի իսկական եւ անուանի վանքն է Ս. Յակոբի վանքը, որ կարմրաւուն սաշած քարերով կառուցուած է: Զորս ամբողջական եւ ութ կիսասիւններու վրայ կը բոլորուին ուսմանական կամարներ կրելով շրջանակ մը, որուն վրայ կը բարձրանայ 12 ցած ու նեղ պատուհաններով օժտուած սիրուն գմբէթը: Ունի կամարակապ սեղան մը եւ երկու խորան գաղտնի պահարաններով: Դուռը շրջապատուած է երեք կամարներով, իսկ գաւիթը գրեթէ բոլորովին քանդուած: Աւերակոյտներէն յայտնի կը տեսնուի որ Ս. Յակոբ երբեմն պարիսպներով շրջապատուած էր (Աղբ. Հանդ., 1904, էջ 332, ուր եւ պատկերը՝ էջ 331):

Սմբատեանի համաձայն Ս. Յակոբ շինուած է Փառակայիցներէն 1701ին (Երնջակ, էջ 489—490) մինչ Ն. Ալիշան աւելի զգուշութեամբ արտայայտուած է կանխաւ՝ «է ի Փառակա մենաստան շինեալ կամ նորոգեալ ի սկիզբն ԺԸ. դարու խնամով ընակչացն յանուն սրբոյն Յակոբայ հայրապետի, ուր եւ Արքայազամ կաթողիկոս իջեանցեալ ի գաղն ի Շոռթայ եւ յերթալն ի Տեւի» (Սիսական, էջ 345, հմմտ. եւ Արք. Կրետացւոյ Պատմագրութիւն, էջ 78): Ն. Ալիշանի երկրորդ վարկածը ճիշդ է. այդ շրջանին վերանորոգուած է:

1638ին «ի գեօլս Փառակայ ընդ հովանեաւ սուրբ Յակոբայ ուխտիս» կ'աւարտի Հարցմանց գրքի արտագրութիւնը (Ակինեան Ն., Հաւաք. Յիշատ. Երեւան, 621. հմմտ. էւ Ս. Թովմայի վանքը, աստ, էջ 24): Իսկ 1700ին կ'ըլլայ Ս. Յակոբի նորոգութիւնը «ի թվին ՌձԽԹ սուրբ Յակոբայ հայրապետի եկեղեցին ձեռն արկինք շինելո գեկեղեցիս» (Անդ, էջմ. Թ. 1288): Հաւանականաբար նորոգողներու մէջն էր Ղազար վարդապետը,

որուն տապանագրին մէջ կը կարդացուի՝ «Ռվ. ՌձԿ. Յուսեօսար, Այս է տապան Ղազար վարդապետին. սա ծառայեր սուրբ Յակոբիս...» (Փափագեան, Հնութիւնք հայրենեաց, Դ., Թ. 296):

Ս. Յակոբ ունեցած է բաւական հող (Աղբ. Հանդ., 1904, էջ 332, հմմտ. եւ վերը):

14. Ս. ԱՆԻՐԵՒ ԵՒ ՅԱԿՈԲԱՅ ԿԱՄ ԳԱՆՁԱԿԱՅ ՎԱՆԻՆԸ

Գանձակ գիւղի մօտերը շինուած: Միաբանող Եղբայրներու վանք մըն է (Ալիշան, Սիսական, էջ 331): — Օտարագիրներու Հայաստանի²⁶ մէջ եւ Հայերու օտար աստղերու տակ հիմնած վանքերու մասին ուրիշ ուսումնասիրութեան մը մէջ ընդարձակօրէն պիտի խօսուի:

Հ. Հ. ՈՍԿԵԱՆ

ՊԵՇԵՆՆԵՐԻՆ ՍԵՂՄՈՍԵՐՆԵՐ

Մաղղէական Պարսկաստանի քաղաքական սահմաններուն մէջ կ'ապրէր մասնաւորապէս Սասանեան շրջանին՝ քրիստոնեայ կարեւոր դանդուած մը, որ թէեւ գերակշռօրէն ընկճուած ժողովուրդներէ, որոնց կարգին նաեւ Հայերէ կը բաղկանար, սակայն կը պարսիկէր պարսիկ տարր մը՝ թիւով չնչին, բայց ընկերային ու քաղաքական տեսակէտէ շատ նշանակալից¹: Այդ քրիստոնեայ պարսիկներու թիւին մէջ չենք մտածեր Մանիքեցիները, որոնք սասանեան առաջին շրջանին գերիշխող դիրք մ'ունէին²: Քրիստոնեայ կոչումին առումը հոս աւելի սեղմ է եւ կը սահմանափակուի պարսկազէնէն նորադարձներուն վրայ, որոնց կենդրոնն էր Միջագետք, ուր դարերէ ի վեր քրիստոնէութիւնը կը

²⁶ Արճէշի մէջ ծանօթ է Հոտովանք թաղը, ուր կար յունական եպիսկոպոսանիստ վանք մը (հմմտ. Marquart Dr. J., Südarmanien und die Tigrisquellen, Wien 1930, էջ 470 եւ Ակինեան Ն. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 4052, Աւետարան, 1303 տարիէն): ¹ Հմմտ. Lübeck, Die altpersische Missionskirche, Aachen 1919; J. Labourt, Le Christianisme dans l'empire perse sous la dynastie Sassanide, Paris 1904; Sachau E., Vom Christentum in der Persis, Sitzungsberichte, V, 1916. ² A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, Copenhagen 1936, p. 174—200, ճոխ մատենագրութեամբ:

ծաղկէր ասորական դաղութներու մէջ եւ կրօնական քարոզչութիւնը ըստ հնարաւորութեան ծաւալուն գործունէութիւն կը ցուցնէր: — Յատկանշական է որ քրիստոնեայ Հայաստանը, հակառակ իւր ծաւալումին դէպի հիւսիս ու հիւսիս-արեւելք, պարսկական Արեւելքի հանդէպ կը մնայ ձեռնպահ. հայ եկեղեցական պատմութիւնը չի ներկայացներ հայ դէմք մը, որ ոգեւորուած ըլլայ մաղղէականներու դարձի հարցով կամ դրաղած անոնց քրիստոնէացմամբ: Թէեւ մեր վիպարանութիւնները առատօրէն նիւթ կը մատակարարեն պարսիկ նորադարձերու մասին³:

Պարսիկ քրիստոնեաներու նշանակութիւնը աւելի քաղաքական էր այն տեսակէտէ, որ նորադարձերու աճուն թիւը կը մտահոգէր մաղղէական նուիրապետութիւնը, որուն պաշտօնէութիւնը միաժամանակ քաղաքական իշխանութեան պետերն էին. եւ մինչ իւր կրօնական հասարակութեան պահպանման ի նպաստ քայլեր կ'անէր նա՝ կը սեղմէր քրիստոնեայ փոքրամասնութիւններու շարժելու ազատութիւնը — պարազայ մը, որ յաճախ ծրագրուած հալածանքներու պիտի յանդէր բնականաբար՝ միաձոյլ պարսկազաւան տարր մը կաղմելու նպատակով: Մեր մատենագիրները վերջին տեսակէտը միայն կը շօշափեն լայն տեղ տալով հալածանքներուն:

Պարսիկ քրիստոնեաներու պատմութիւնը սեղմօրէն կապուած է ասորական դաղութներու հետ, նոյնչափով նաեւ անոնց քրիստոնէական մշակոյթը — եթէ ոչնչացումէն փրկուած բեկորներուն կարելի է այդ անունը տալ: Հասկնալի է անտարակոյս որ պարսիկ քրիստոնէութեան մէկ կարեւոր խմորը ասորական էր, ուստի նաեւ պարսկախօս ասորիներ այդ դասուն կը պատկանէին — այս կէտը պիտի օգնէ լուսաբանելու ասորական բաղմաթիւ փոխառութիւններու դոյութիւնը քրիստոնեայ պարսիկ մատենագրութեան մէջ, որմէ յատկապէս իբր մեծագոյն յուշարձան պահպանուին Սաղմոսարանն է մնացած: — Միջանկեալով պիտի հարցնէինք որ մեր ասորական փոխառութիւններու⁴ մէջ եւս բացի

³ Վարք եւ վիպարանութիւնք սրբոց, Ա., Բ., վեհտ. 1874. ի Bibliotheca Hagiogr. Orient., Bruxelles 1910, համագրուած: ⁴ Hübschmann, Arm. Gramm., II, 299—321; Տաշեան, Ուսումնասիրութիւնք հայերէն փոխառակրթոյցի, ՍՄ., Թ. 15, էջ 3—49:

մշակութային ազդեցութենէ նաեւ արեան խառնուրդ մը պէտք է⁵ տեսնենք մեր հարաւային դաւառներուն մէջ, ուր հայն ու ասորին խառն կ'ապրէին: Ասորիքէն յառաջացող քրիստոնէական քարոզչութիւնը բնականաբար պիտի ուղղուէր լեզուով մերձ բնիկ ասորիներուն, որոնց դարձով իր կարգին պիտի հարթուէր ճամբան հայախօսներուն մերձեցալու. կրօնական նոյնութիւնը խնամութեան ամէնէն լայն հնարաւորութիւններ կը ստեղծէ, ինչպէս ծանօթ է, եւ ասորական դուռ կրօնական փոխառութիւնները հայերէնի մէջ այս մեկնութեամբ կուտ ու կորիզ կը ստանան:

Տեսակէտի այսքան նոյնութիւն պարսիկ քրիստոնէաներու եւ Հայաստանի քրիստոնէացման միջեւ — հոս մեծադոյն չափով լեզուական ուղղութեամբ — ի յառաջագոնէ խոստումնալից կը ցուցնէ պահլաւ սաղմոսարանի բառազանձին համեմատութիւնը: Պահլաւերէն Սաղմոսարանը Տուրֆանի արշաւանքին աւարներէն է, որմէ պահուած է միայն 12 թերթ, որով միայն բեկորներ բուն թարգմանութենէն⁵: Պահլաւ թարգմանութիւնը կը համընթանայ ասորականին հետ, ուր մինչեւ իսկ ասորական կցուրդներ (canones), որոնք Mār Abhāի կը վերագրուին, հիւրընկալուած են: Ուրեմն յառաջուց որ եւ է մերձեցում պահլաւ եւ հայ թարգմանութիւններու միջեւ կարելի է մտածել: Թէեւ F. C. Andreasի համաձայն կցուրդներու պարզան ամենեւին արդեւք է որ պահլաւ թարգմանութիւնը աւելի հնազոյն շրջանէ ըլլայ, իբր 410—420 Յազկերտ Ա.ի օրով, զոր կ'ուզէ հիմնել թարգմանութեան ասորի բնագրին անաղարտութեամբ՝ համեմատելով զայն Չ. դարու ասորական ձեռագիրներուն: Նոյն գիտնականը պահլաւերէն Սաղմոսարանի գոյութենէն կ'եզրակացնէ նմանապէս, որ քրիստոնէայ դարձած մազդէականները սասանեան ժամանակ իրենց մայրենի լեզուով կ'ընէին արարողութիւնները, հետեւապէս նաեւ անոնց կրօնական հասարակութիւններու թիւը աւելի բարձր պէտք էր ըլլալ:

Պարսկերէն լեզուի պատմութեան համար պահլաւերէն Սաղմոսարանը «դարակազմիկ» է նոյն մասնադէտի դատաստանով: Բնականաբար հոս եւս ճոխ կը ներկայացուի դազափարանիչերու քանակը. կան նոյն իսկ բոլորովին նոր դազափարանիչեր, որոնց ընթերցումը այլուստ անձանօթ է:

Համեմատութեան ընդհանուր դիժը երկու թարգմանութիւններու միջեւ կը մնայ կրօնական խոշոր փոփոխութիւնը, որ պէտք էր իւր ամբողջական արձագանգը դնէր լեզուական մարզին վրայ — հին հեթանոսական բառազանձը պէտք էր յարմարել քրիստոնէական դադարներուն. հոս ուր կը պակասել լիովին բացատրութիւնը՝ պէտք էր փոխաբերութեամբ կամ փոխառութեամբ լրացնել: Լեզուական զօրաւոր աղբակ էր նաեւ ժողովրդեան կրօնական բաժանման պարազանները մաս մը կը յարատեւէր իւր հին կրօնի մէջ, մինչ երկրորդ մասը կ'ընդունէր նոր կրօնը: Բնականաբար այդ հատուածները որոշ հոգեբանութեամբ կը վերաբերէին իրարու, որ նոյնպէս լեզուականօրէն իւր արտայայտութիւնը պիտի գտնէր: Այսպէս լեզուաբանական ուսումնասիրութեան համար կրօնական դարձի մը պարազան միայն արդէն լայն տեսակետներ կը բանայ, որոնք մշակութային ուղղութեամբ ալ քիչ շահեկանութիւն չեն ներկայացներ:

Այսպէս իմաստնալից կերպով Սաղմոսարանը քրիստոնէական «մկրտութեան» դադարի կու տայ իբր hravišn, որուն հետ սերտօրէն կապուած է āhrāvēt «մկրտուած» երկուքն ալ հաւանաբար ծագած են պահլ. āhrāv «արդար»⁶ բառէն: Հայերէն մկրտութիւնը յատկապէս դործողութիւն կը ցուցնէ, եթէ ընդունինք որ բառիս նիւթական լուացման դործածութիւնը նախնական էր. ստուգաբանութեան պակասը կը դժուարցնէ արուստի ճշդումը: Հին եկեղեցւոյ մէջ, սուրբ Հայրերու քով կայ այդ իմաստով «սուրբ» մինչ «արդար» ըստ Համաբարբառի չունի մկրտուածի դործածութիւնը:

⁵ Nyberg H. S., Hilfsbuch des Pehlevi, II, 5: քրիստոնէայ ժողովուրդները «մկրտութիւնը, պղեւայի կերպ կոչած են. յուն. βαπτίζω «ընկզմել, նոյն նաև գոթ. dauþjan < diups, հմտ. դեքմ. taufen. Անգլոսաքսոնացիները՝ fulwiht յոկպ. համրոջապէս նուրբել, հմտ. հզգերմ. sktra յոկպ. սրբել, հֆրանս. chrestienier են. տ. Kluge-Götze, Etymologisches Wörterbuch d. deutsch. Spr., Berlin-Leipzig 1934, s. v. Taufe. Boisacq, Dict. Langue Gr., 1916. Hofmann-Buchberger, Lexikon f. Theologie u. Kirche, 1937, s. v. Taufe etc.

Սաղմոսարանի պահլաւերէնով vež «քահանայ», չունի ստուգարանութիւն, բայց անհաւանական է համարել զայն հայ. «վիճակ», պհլ. vaičak բառին, որ Ս. Գրոց եւ քրիստոնէայ մատենագրութեան դործածութեամբ, եկեղեցական դասուն կը յատկացուի, հմտ. χληρος, կղեր. Պահլաւերէն բացատրութիւնը ուրեմն յատկապէս քրիստոնէական ըմբռնողութեամբ դարգացած պիտի ըլլայ, մինչ անոր հակառակ հայ. «քահանայ, երէց, քուրմ» մշակութային-ընկերական խաւերու կը պատկանի: «Երէց» իբր հարազատ թարգմանութիւնը յն. πρεσβύτερος որուն հետ նաեւ լեզուականօրէն կապ պիտի ունենայ⁷, նոր կտակարանային է, մինչ «քահանայ, փոխառութիւն է ասորերէնէ. իսկ «քուրմ, նոյնպէս ասորականէ փոխառութիւն է⁸: Յատկանշական է որ քրիստոնէայ հայր ասորիէն կ'անէ իւր ամէնէն առօրեայ բացատրութիւնը, հմտ. նաեւ ուրիշ քրիստոնէական բացատրութիւններու ասորական փոխառութիւնները, Hübschmann, Arm. Gramm., II: Այդ նուազ փաստ է ընդունելու թէ յատկապէս ասորի քարոզիչները առաջիններն էին, որ Հայաստանի քարոզչութեան սկսան եւ որոշ հետեւորդներ գտան. բնականաբար նախ իրենց ցեղակիցներուն մէջ: Պէտք է նկատել, որ նաեւ «քարոզ» ու բարդութիւնները ասոր. են, որոնք նմանապէս պարսիկ քրիստոնէական բառազանձին մէջ մուտք գտած են⁹:

«Մարդարէ» նոյնպէս հարազատ հին կտակարանային ու քրիստոնէական բացատրութիւն է, որուն համար Սաղմոսարանը դարձանալիօրէն ասոր. nbia կը կիրարկէ: Հաստատ է կարելի ըսել թէ այդ դադարութիւն է ասորականէն՝ քրիստոնէական դադարի մը համար, որուն համարօրը մազդէական կրօնը իրականին չունէր: Հետաքրքրական է սակայն որ մեր հայերէնի մէջ «մարդարէ» փոխառութիւն է իրանականէն, *mār-gar-, սողդերէն mārkrāy, mārkarāk «կախարդ» հնազոյն ձեւը պիտի համապատասխանէր ma'ra-kara- յատկապէս «խօսք կերտող»¹⁰. Կաթաներն ու նոր Աւետա ունին

նաեւ ma'ra- «քարոզիչ, ma'ra- (Աւետայի խօսք) ըսող»¹¹: Ինչպէս կը տեսնուի հայերէնի մէջ իմաստի ընդարձակում տեղի կ'ունենայ քրիստոնէական առումին համաձայն եւ բառը մազդէական սուրբ գրքէն կ'անցնի հայերէն Հին ու Նոր Կտակարանին:

Ասոր հակառակ Սաղմոսարան ἀποστολος կը թարգմանէ իբր patvambar¹² յոկ. «պատգամաբեր», ինչպէս հայերէն իբր մասնակի փոխառութիւն գոյութիւն ունի:

Քրիստոնէական բառազանձին «արդարութեան» համար կարծէք Սաղմոսարանը համազօր միջին պարսկերէն բառ չի գտներ, աւետական ծագումով *a(h)ravišn «արդարութիւն», յատկացուած ըլլալով Մկրտութեան, իսկ ahradih «արդարութիւն» թերեւս շատ հեթանոսական էր քրիստոնէական, դադարի մը արտայայտելու համար, հմտ. aša-urta- Աւետայի մէջ¹³: Ուստի կը գործածէ ասոր. zadīqūtā, որ կրնայ դադարականի ըլլալ, բայց ուրիշ ընթերցում ծանօթ է: Նոյն դժուարութեան մատնուած պիտի ըլլան մեր Հայրերը, երբ յուն. μετανόεω, ասոր. ʿob իբր «ապաշխարութիւն, ապաշխարել» կը թարգմանեն¹⁴, որ պարսկերէն փոխառութիւն է եւ կը նշանակէ հոն յատկ. «ողորմութիւն», abaxšāy-¹⁵:

Մինչդեռ afrih կը թարգմանէ Սաղմոսարանի մէջ շատ տեղ ասորական breq համապատասխանելով հայ. «օրհնութեան», որուն ծագում տուած է, — ասոր գուրդնութաց աս. šubha շատ աւելի ստէպ դործածուած է հոն, հաւանաբար իբր դադարանիչ, թէեւ անոր տարօրինակ յաճախ գործածութիւնը՝ նաեւ չեղելով ասորի բնագրէ՝ կասկած կու տայ անոր պարզապէս դադարանիչ ըլլալուն: Հայ թարգմանիչը անարգել կը գործածէ ամէն տեղ իրանեան փոխառութիւնները՝ «օրհնութիւն» ու «փառք» պիտի եզրակացնենք հայ թարգմանութեան համար որ անոնց մազդէական-հեթանոսական առումները լիովին նսեմացած էին մինչեւ հայ գրերու գիւտը: Հոս եւս սակայն

¹¹ Bartholomae, AirW, 1179.
¹² Հարազատ հարաւային բարբառի ձեւը, W. Lentz, Die nordiranischen Elemente, Zeitschr. Ind. u. Iran, 4, 299. Հիւս. բարբ. ունի radγām, ուսկից հայերէն փոխառութիւնը:
¹³ AirW, 229 ff.
¹⁴ Մատթ. Գ., 2, Գ., 17 էւն:
¹⁵ W. Henning, Das Verbum d. Mittelpers., ZII, 9, 1933, 188; Lentz, ZII, 4, 269.

⁵ C. F. Andreas, Bruchstücke einer Pehlevi-Übersetzung der Psalmen aus der Sassanidenzeit, Sitzungsberichte der Königl. Preuß. Akad. der Wissensch., 1910, S. 869—872. Andreasի մասէն յետոյ հրատարակուած նոյն շարքին մէջ Kaj Barrի կողմէ, Bruchstücke einer Pehlevi-Übersetzung der Psalmen, Sitzungsberichte der Königl. Preuß. Akad. d. Wissensch., 1933, 91—152, որ առաջիկայ գրութեանս հիմ կը ծառայէ:

⁷ Meillet, Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique, Vienne 1936, p. 32.
⁸ Աճառեան, Արմատ. Բառ., 2., ը. բ. քուրմ:
⁹ Գրւշ, տ. Andreas-Henning, Iranische Manichaica aus Chinesisch-Turkestan, Sitz. Pr. AW, 1934, 901.
¹⁰ Աճառեան, Արմ. Բառ., Գ., ը. բ. մարդարէ:

պէտք է վեր հանել որ մեր հայրերը ջանացած են ասորերէն կամ յունարէն քրիստոնէական բանաձեւերը հայացնել եւ ի հարկին միայն դիմել փոխառութիւններու: Այդ փոխառութեանց պարագային բառերու նուրբ զգածումը մը վճռական պէտք է եղած ըլլայ՝ այսօր մեզի բոլորովին հասարակ դարձած իրերու ու կոչումներու քով. օր. հետաքրքրական է զիտնալ թէ ի՞նչու համար մեր Հայրերը՝ կ'որդեգրեն ասոր. *šabila* «շաւիղ», երբ անոր զիմաց ունինք զուտ հայերէն «ճանապարհ, ուղի» եւն: Վերջինս ըստ Համարարբառի՝ Ս. Գրքին մէջ երեք անգամ գործածուած է միշտ թանձրացեալ իմաստով¹⁶: ճանապարհ շատ ընդարձակ առում ունի եւ իսկական ու փոխարեւակա՛ն իմաստով իբր «գործելակերպ, վարմունք» կը կիրարկուի հոն, բնականաբար համապատասխան բնագրին. մինչ «շաւիղ» առաւելագէտ փոխարեւակա՛ն է ճիշտ ինչպէս նոյն բառը կրօնական օժութիւն ունի ասորերէնի մէջ, իսկ Ղուրանը — իբր փոխառութիւն — միայն վերջին նրբութեամբ կը ճանչնայ զայն: Պիտի եղրակացնենք որ մեր թարգմանիչները այդ բառը հիւրընկալած են իրենց բառագանձին մէջ զիտակցելով անոր կրօնական նուրբ առումին: Կարծէք պահաւ թարգմանիչն ալ է գիտակից է բառիս այդ զգածմանին բովանդակութեան ու կ'ընտրէ նման հնչող միջին պարսկ. *šubān* (յք.), հմմտ. *rah* իբր հասարակ՝ ճամբայ, հայ. ուս:

Այս զուգորութիւնները կ'ուզենք փակել այն աչքառու երեւոյթով, որ թէ՛ հայ եւ թէ՛ պարսկի քրիստոնէական միւսնոյն ասորական բառին կը դիմեն իրենց կրօնի աւանդներէն նուիրական կոչումը արտայայտելու համար — փրկիչ, փրկութիւն եւն. ասոր. *parōqā*, *parqānā*, նոյնը նաեւ պահաւերէնի մէջ, թէեւ հոս իրանացուցիչ որեւէ մասնիկի պակասը կասկած կը յարուցանէ թէ արդեօք դարձեալ զաղափարանիչի մը հետ գործ չունինք, մանաւանդ որ միջին պարսկերէնի մէջ փրկիչ կրօնական իմաստին համար կը գործածուի *buxtan-buž*, հայ. բոյժ, բուժիչ իբր իրանական փոխառութիւն. կայ նաեւ առանձին բացատրութիւն իբր «փրկիչ»:

Սաղմոսարանի հայագիտական տեսակէտէ կարեւորագոյն օժանդակութիւնն են սակայն այն միջին պարսկերէն նոր բառերը,

որոնք պատահամբ պահուած են եւ հայերէն անձանօթ փոխառութիւններ անոնցմով կը լուսարանուին: Անոնցմէ կարեւորագոյններն են՝

ՎՐԱՆ. Սաղմոսարան ունի *vidan*. Andreas շատ առաջ զուգորած էր զայն հայ. վրանիմ հետ, բաղմացնելով ասով հայերէն կարգ մը փոխառութիւններու թիւը, ուր միջին պարսկ. -d- կրկնակ ձայնաւորներու մէջ հայերէն կու տար -r-, անտարակոյս պարսկերէն բարբառի մը միջնորդութեամբ¹⁷:

ՊՍՏԱՐԱԳ. Հայ լեզուագէտներն ու դիտնակները շատ միտք ու գրել յոյնացուցած էին բառիս ստուգաբանութեան համար. տես համառօտ նկարագրութիւնը այդ ջանքերուն ու ընդդիմադրութիւններուն՝ Հ. Աճառեան, Արմատ. Բառ., հատ. Ե (ը. բ.): Վերջին անգամ Nyberg, Hilfsbuch, II, 191, կը փորձէր մեկնութիւն մը, զոր Աճառեան, Արմ. Բառ., է., 178. նշանակութեամբ բոլորովին անյարմար կը դնէր: Սաղմոսարան պահած է այդ թանկային բառը. Սաղմ., 96, 8, STANet p ā d r ā y Uš šAVet O mand: Նոյն տեղիքը հայը կը թարգմանէ, Սաղմոս ՂԵ, 8 «առէք պատարագս եւ մտէք ի սրահ նորա». իմաստով, գործածութեամբ եւ ձեւով լիովին նոյն, ուստի կը դադրի ամէն վիճարանութիւն բառիս մասին, միայն կը մնայ պահաւերէն ձեւը ստուգաբանել. Andreas-Barr, Bruchstücke, 144, կը միացնեն զայն՝ հարցականով աւ. *rā* «պարզեւել», AirW, 1518, ուսկից **pātirāka* > *pādrāy* (-d- զրչութիւնը այս շրջանին կեղծ պատմական պիտի ըլլայ, որ պիտի արտասանուէր իբր -y-):

ՀԱԻԱՍՏԻՔ. ծանօթ էր «ոստիկան» իբր պահաւ. *ōstikān* (*ōstigān*) «հաւատարիմ, վստահելի», Hübschmann, Arm. Gr., I, 216, Աճառեան, Արմ. Բառ., Ե., 541—542: Ասկից վերացական ամանց մ'ունի Սաղմոսարան՝ **stikanīh* 'Zuverlässigkeit, Wahrheit': Բայց նաեւ արմատն ալ պահուած է իբր **st* 'ge-wiB, (?)'. հմմտ. գրոց պահաւ. *ōstābārīh*, Nyberg, Hilfsbuch, II, 166 < **avasta* (?): Հայերէն ունի *h* շնչականը, որ հարկ չկայ հայկական յաւելուած մտածել, թէեւ այն անսովոր երեւոյթ է հայերէնի մէջ, հմմտ. Meillet, Esquisse², 38. բայց նախորդ բառիս

¹⁷ Andreas, Vier persische Etymologien, NGGW, 1916, S. 6. նոյն տեղ նկատի կ'առնէ Andreas նաեւ հայ. արմատ, հում, խամ, աւան, պահապան բառերը:

քով նաեւ միջին պարսկ. հարաւային բարբառը (*Տուրֆան*) ունի *hōstīyan*, ուստի կրնայ հոս *h* նման բարբառի մը աղղեցութիւնն ըլլալ:

ԱԶՏԷԶ: Բառս մէկ անգամ կու գայ Վարք եւ Վկայարանութիւնը, Բ., 125, բայց սխալ զրչութեամբ, «ըստ սովորութեանն իւրեանց զոհս աղտեղ մատուցանէին հրոյն»: Աճառեան, Արմ. Բառ., Ա., 163, կը կարծէ ուղղել «զոհս աղտեղիս», սակայն պահաւ. կայ **uzdys* «կուռք» (Nyberg, Hilfsbuch, II, 230, *uzdēs*), ունի նաեւ Սաղմոսարան, *a^w zdēs*: Այս ճշդումով թէեւ յիշուած նախադասութիւնը ղեւ կը կազայ, բայց իմաստը պարզ է՝ «կուռքերու զոհերը կը մատուցանէին կրակի»:

ՊՍՏՐՈՅԳ < պատրոյկ. միջին պարսկերէն պահանջուած ձեւը իբր հայերէնի յառաջադիր **patrōk*, Աճառեան, Արմ. Բառ., Ե., 948, **paitiraoka*, Hübschmann, Arm. Gr., I, 229, Սաղմոսարանի մէջ երեւան կու գայ իբր *patruk^o* 'Glanz, < **pati-rauka*:

ԳԱՀՈՅՔ < գահոյկ. Սաղմոսարան կեղծ ուղղագրութեամբ ունի *gasuk* < *gah*. հետաքրքրական է, որ ինչպէս վերեւ պատրոյգ բառի քով, նոյնպէս հոս հայը բառին վերջաւորութիւնը կը փոխէ ու կը հայացնէ, եւ իբր յոյնակերպ կը նկատէ:

ՅՍՏՈՒԿ — ԱՆՁՍՏ. Աճառեան, Արմ. Բառ., Դ., 1256, կ'ուղչէ հանել յառ = *hast* արմատին, —ուկ մասնիկով. աւելի հաւանական է սակայն պահաւ. (հիւս. բարբառ) *yat*, Սաղմոսարան, 131, աւ. *yātā* «մաս, բաժին» բառին հետ կապել զնել: Նոյն բառը պիտի տար հարաւային բարբառով *jat*, հմմտ. P. Tedesco, Dialektologie der westiranischen Turfantexte, Le Monde Oriental, 15, 1921, S. 193, որ պահուած է Տուրֆանի հատակոտորներուն մէջ իբր *žata* եւ զոր հայերէն «անջատ» բառին մէջ ապահով կը վերագանենք:

ՎՐԷՊ. հայերէնի պահանջուած պահաւ. **virēp* ձեւին համապատասխան պատմական զրչութեամբ Սաղմոսարանն ունի *vidēp^o*, որմէ հայերէն վրէպ < **vidēp*, ինչպէս Andreas կը զնէ¹⁸:

Հ. Պ. ԵՍՍ.ՊԱԼ.ԵՍՆ

ՅՈՒՅԱԿ ՀԱՅԵՐԷՆ ԶԵԹԱԳՐԱՅ Ի ԲՈՒԼԳԱՐԻՆ

(Շարունակութիւն):

Թղ. 150բ¹. Տրէ Ա.: Նոյ. Թ.: Վկայարանութիւն Ս. Անտոնինոսի եւ Բեքտորոսի եւ այլոցն: Թղ. 151ա¹. Ի սմին աւուր վկ. Ս. Բիկտորոսի: Ի սմին աւուր՝ Պատիոս եպիսկոպոսն Գանգրայ, յԱրիանոսաց հերձուածողաց ի վիհն ընկեցեալ...: Թղ. 151բ¹. Տրէ Բ.: Նոյ. Թ.: Վկ. Ս. Մինասայ Եզիպտացուցն: Յայմաւուր պատմութիւն Մարկայ եւ Կոստիարայ: Թղ. 154ա². Տրէ Գ.: Նոյ. ԹԱ.: Տօն է Արքիու մարդարէին: Եւ յիշ. վարուց երանելոյն Յոհաննու Ողորմածին: Թղ. 155ա². Տրէ Դ.: Նոյ. ԹԲ.: Վկ. Ս. Մելիա եպիսկոպոսին, եւ (Ե) Բուրայ Գահանային եւ Շինու Սարկաւազին: Թղ. 156ա². Տրէ Ե.: Նոյ. ԹԳ.: Վարք եւ Յիշատակ Յոհաննու Ոսկերեւանին: Թղ. 158ա². Տրէ Զ.: Նոյ. ԹԴ.: Վկ. Ս. Պղատոսի եւ Ռոմանոսի: Թղ. 158բ². Յայմ. վկ. Ս. Ռոմանոսի: Թղ. 159ա². Տրէ Է.: Նոյ. ԹԵ.: Վկ. Ս. Գուրիասայ, Սամոնասայ եւ Աբիբայ Սարկաւազին: Յայմ. յիշատ. է սքանչելեացն Աստուծոյ որ եղեն. Վաղերիանոս իշխան քաղաքին Պոնտոսի: Թղ. 161ա¹. Տրէ Ը.: Նոյ. ԹԶ.: Վկ. Մատթէոսի Աւետարանչին: Թղ. 162բ². Տրէ Ի.: Նոյ. ԹԷ.: Վկ. Փիլիպոսի Առաքելոյն եւ Մարիամի: Թղ. 164ա². Տրէ Թ.: Նոյ. ԹԸ.: Պատմութիւն Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին: Թղ. 167բ¹. Այլ պատմութիւն Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ, վասն յուրթեան եւ ճննդեանն եւ որպիսութեան կենացն եւ նշխարացն: Թղ. 169բ¹. Տրէ ԹԱ.: Նոյ. ԹԹ.: Տօն է Ներսէսի հայրապետին եւ Խաղա Սարկաւազին: Թղ. 171ա². Տրէ ԹԲ.: Նոյ. Ի.: Վկ. Ս. Ազիոսի մարտիրոսին: Թղ. 172ա¹. Տրէ ԹԳ.: Նոյ. ԻԱ.: Տօն է ամենասուրբ Աստուածածնին: Որ երկց ամաց ի տաճարն բերաւ: Թղ. 173ա². Տրէ ԹԴ.: Նոյ. ԻԲ.: Վկ. Արքիպոսայ եւ Փեղիմոնի եւ Դասիոսի: Թղ. 173բ. Յայմ. վկ. Ս. Դասիոսի: Յայմ. յիշ. է երանելոյն Աղիպոսի սիւնակեցուցն: Յայմ. գտուրք վկայն Քրիստոսի զձերունին Բարաղամ, յԱնտիօք ասորոց...: Թղ. 174ա¹. Տրէ ԹԵ.: Նոյ. ԻԳ.: Վարք եւ յիշ. Ս. Գրիգորի Ակրականացուցն: Թղ. 177բ². Տրէ ԹԶ.: Նոյ. ԻԴ.: Յիշ. է վարուց Ս. Գրիգորի սքանչելադործին: Թղ. 179բ¹. Տրէ

¹⁸ Sitz. Pr. Ak. Wiss., 1933, 127.